

تفسیر ساختاری سوره حمد

دکترسید سلمان صفوی

آکادمی مطالعات ایرانی لندن

دانشنامه معاصر قرآن کریم

۱۳۹۷

سرشناسه	: صفوی، سلمان، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور	: تفسیر ساختاری سوره حمد / سید سلمان صفوی ؛ ویراستار مهوش السادات علوی.
مشخصات نشر	: قم: انتشارات سلمان آزاده، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ۳۷۰ ص.
شابک	: ۷۰۰۰۰۰ ریال ۹۷۸-۶۰۰-۵۳۵۷-۴-۳۹،
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: تفاسیر (سوره فاتحه) / تفاسیر شیعه -- قرن ۱۴
موضوع	: Qur'an -- Shiite hermeneutics -- 20th century
موضوع	: قرآن -- سوره ها و آیه ها -- ارتباط
موضوع	: Qur'an -- Suras and ayats -- Comparison
رده بندی کنگره	: ۱۳۵ / ۷ / ۲ / ۱۰۲ / ۱۳۹۷ BP
رده بندی دیویی	: ۲۹۷ / ۲۱۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۱۹۱۹۳۵

□ نام کتاب: تفسیر ساختاری سوره حمد

□ مؤلف: دکتر سید سلمان صفوی

□ ویراستار: دکتر مهوش السادات علوی

□ صفحه آرا و طراح جلد: سید محمدعلی علوی

□ ناشر: انتشارات سلمان آزاده ۱۳۹۷

□ بها: ۷۰ هزار تومان

□ وبسایت: www.iranianstudies.org

□ ایمیل: philosophy@iranianstudies.org

□ مرکز پخش: تهران، تلفن: ۲۲۸۶۹۲۱۷

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه
۲۱	بخش اول
۲۳	فصل اول: ساختار و پارالکس در قرآن کریم
۵۳	فصل دوم: مشخصات کلی سوره حمد
۶۵	فصل سوم: تحلیل سوره حمد
۱۰۳	فصل چهارم: ساختار سوره حمد
۱۲۱	فصل پنجم: ساختار سوره حمد متناظر با ساختار هستی
۱۵۱	فصل ششم: رابطه ساختاری سوره حمد و سوره ناس
۱۵۹	فصل هفتم: رابطه ساختاری سوره حمد و سوره صافات
۱۷۳	فصل هشتم: رابطه ساختار سوره حمد با سوره توحید

فصل نهم: آرای مفسران درباره کلمات کلیدی سوره حمد ۱۸۱

فصل دهم: تأویلات سوره حمد ۱۹۷

فصل یازدهم: تفسیر روایی آیات هفت گانه سوره حمد ۲۱۷

در تمام سخن ۲۲۹

بخش دوم ۲۳۱

هنر کتابت قرآن کریم ۲۳۳

هنر خوش نویسی اسلامی ۲۳۴

خط در اسلام ۲۳۶

خطوط شش گانه ۲۳۸

اصول دوازده گانه خوش نویسی ۲۳۹

خط ثلث ۲۴۶

تذهیب ۲۵۲

پیشینه تاریخ هنر تذهیب ۲۵۳

هنرمندان برجسته هنر تذهیب ۲۶۴

۲۶۶ مکتب‌های تذهیب

۲۶۸ اصطلاحات تذهیب

۲۶۹ رنگ‌مایه‌های تذهیب

۲۷۰ آرایه‌های قدسی؛ خوش‌نویسی و تذهیب

۲۸۷ منابع

۲۹۷ نمایه

۳۱۷ تصاویر

مقدمه

قرآن کریم شاهکار و معجزه الهی و سوره حمد اساس قرآن است. روایات متعددی در باب مسکن به قرآن و فضیلت آن وارد شده است: **روایت نخست:** محمد بن یعقوب کلینی (طاب ثراه) در کتاب شریف کافی با اسناد خود و محمد بن یحیی در تفسیر خویش با اسناد به امام جعفر صادق (ع) از پدرشان و اباء گرامی ایشان از رسول خدا (ص) روایت کرده‌اند که فرمودند: «پس وقتی شما را همانند پاره‌های شب دیجور و ظلمانی احاطه نمود؛ بر شما باد قرآن، زیرا قرآن شفاعت‌گری است که شفاعتش ردّ نمی‌شود و عامل ثواب و عقابی است که مورد تصدیق قرار می‌گیرد. هر که آن را پیشوای خود قرار دهد؛ او را به بهشت سوق می‌دهد و هر کس آن را پشت سر خود اندازد؛ او را به آتش جهنّم سوق می‌دهد. قرآن راهنمایی است که

آدمی را به بهترین راه دلالت و راهنمایی می‌کند. قرآن کتابی است که در آن تفصیل جزئیات و بیان و تحصیل هر چیزی موجود است. قرآن کریم کتاب جدی جداسازی حق از باطل است. قرآن ظاهری دارد و باطنی؛ در پس ظاهر آن حکم و در باطن آن علم و دانش نهفته است، هر آن زیبا و باطن آن ژرف است. قرآن دارای ریشه‌های بی‌شمار است و ریشه‌های آن نیز ریشه‌ها دارند. عجایب و شگفتی‌های قرآن غیرقابل شمارش است و غرایب آن هرگز کهنه و فرسوده نمی‌شود. برای کسانی که قرآن را انتخاب کرده‌اند؛ در آن چراغ‌های هدایت، مَناره‌های حکمت و راهنمای معرفت وجود دارد.^۱

روایت دوم: عیاشی در تفسیر خود با اسناد خویش از امام جعفر صادق (ع) روایت کرده که فرمودند: «بسم الله باد قرآن. به هر آیه‌ای که نجات امت‌های پیشین در آن بود؛ عمل کنید و از هر آیه‌ای که هلاکت امت‌های پیشین در آن نهفته بود، اجتناب ورزید»^۲

روایت سوم: امام حسن عسکری (ع) در تفسیر خویش به روایت از رسول خدا (ص) فرمودند: «این قرآن نور مبین، حبل متین، عروة الوثقی، درجه علیا، شفای اعلی، فضیلت کبری و سعادت عظمی است. خداوند

^۱ اصول کافی. جلد ۲. ص ۵۹۵ - تفسیر عیاشی. جلد ۱. ص ۲. حدیث ۱.

^۲ تفسیر عیاشی. جلد ۱. ص ۵. حدیث ۸.

کسی را که در پی روشنی از نور آن باشد؛ منور می‌سازد، کسی را که امور خود را با آن ببندد؛ نگه می‌دارد و کسی را که به آن چنگ بزند؛ نجات می‌بخشد، کسی را که از احکام قرآن مفارقت ننماید؛ بالا می‌برد و کسی را که با داروهای آن طلب شفا نماید؛ شفا می‌بخشد. کسی را که آن را پیشاپیش خود قرار دهد؛ هدایت می‌نماید و آن کس را که جز رقرآن طلب هدایت نماید؛ گمراه می‌سازد، کسی را که قرآن را لباس روئین و زین خود قرار دهد؛ خوشبخت می‌سازد و کسی را که آن را پیشوای خود قرار دهد؛ آن اقتدا ورزد و چاره و پناه خود قرار دهد که نهایت بازگشتش فرآر باشد؛ در بهشت سرشار از نعمت و معیشت و سالم خویش جای می‌دهد.^۱ شیخ صافق در کتاب «اعتقادات» گوید: «اعتقاد ما آن است قرآنی که خداوند متعال بر پیامبر خویش (ص) نازل فرموده؛ همان چیزی است که بین دفتین (داخل ده جلد) موجود است و همان قرآنی است که در دست مردم است و بی‌ارزش نیست. کسی که بگوید و به ما نسبت دهد که می‌گوئیم قرآن بیش از آن بوده؛ دروغ‌گو است».^۲

۱. تفسیر امام حسن عسکری (ع). ص ۴۴۹ - ۴۵۰.

۲. فیض کاشانی، ملامحسن. تفسیر صافی. جلد ۱. ص ۵۴.

«سوره حمد» والاترین و شریف‌ترین سوره قرآن دانسته شده (طبرسی، تفسیر مجمع‌البیان، جلد ۱، ص ۸۸) چنان که خداوند در آیه ۸۷ سوره حجر آن را معادل و هم تراز قرآن کریم شمرده است. قرائت سوره حمد در کلیه نمازها واجب است و سوره‌های دیگر را نمی‌توان به جای آن قرائت نمود. «سوره حمد» در حکم «براعت استهلال» قرآن کریم است و از دو بخش متمایز تشکیل شده است: بخش اول سوره در باره «رحمة ربی» و بخش دوم در باره «توحید عملی» است. «براعت استهلال» یکی از صنایع بدیع معنوی است که فروع صنعت حسن ابتدا و اخص از آن است. مراد از این صنعت آن است که آغاز سخن، مناسب حال گوینده و متناسب با مقصود او باشد و مقدمه بر مسائل و مباحثی دلالت کند که در متن (ذی المقدمات) مورد بحث قرار می‌گیرد.

مفسران بزرگی نظیر سیوطی «سوره حمد» را نمونه برجسته «براعت استهلال» می‌دانند. بدین معنا «فاتحة الكتاب» مقدمه‌ای است بر قرآن کریم که مشتمل بر تمام مقاصد قرآن اعم از علم اصول دین، علم عبادات، علم سلوک و علم قصص است. چنان که «رَبِّ الْعَالَمِينَ» و «الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» اشارت به معرفت و صفات خداست، «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» اشارت به معاد است، «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» بیانگر معرفت عبادت و انقیاد در برابر امر خداوند، «اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»

حاکمی از علم سلوک و «أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» در حکم معرفت نبوت است و از مردم سعادت‌مندی خبر می‌دهد که از خدا اطاعت می‌کنند. «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ... (تا پایان سوره)» اشارت به انسان‌های تیره‌بختی است که از امر خدا نافرمانی می‌کنند.^۱

افزون بر تفسیرهایی که کل قرآن کریم را شامل می‌شود؛ تفاسیر مستقل متعددی بر «سوره حمد» نگاشته‌اند. در دوره معاصر بیش از بیست تفسیر مستقل بر «سوره حمد» به نگارش درآمده است، نظیر «تفسیر سوره حمد» امام خمینی که تفسیری عرفانی است. روش تفسیر در غالب این تفاسیر؛ «تفسیر آیه به آیه»، «تفسیر خطی» یا «تفسیر متوالی» است و به ساختار سوره کمتر توجه شده است. برخی مفسران قدیم و جدید نیز که به مبحث تناسب آیات پرداخته‌اند، غالباً رکعات قرآنی، فرازبندی یا پاراگراف بندی سوره را مد نظر قرار داده‌اند. بدون این که به چگونگی کمک ساختار سوره در کشف معانی پنهان سوره توجه کنند و بدین ترتیب به تفسیر سوره بر اساس ساختار آن نپرداخته‌اند. از مری‌دیگر در روش مفید «تفسیر آیه به آیه»؛ پیام‌های اصلی سوره مورد تبیین عمیق و مکفی واقع نمی‌شود. در حالی که در روش «کل نگر» هدف اصلی؛ کشف معانی اصلی و کلی آیات در چارچوب کلی سوره و کل قرآن

۱. سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، ص ۶۹۱.

کریم است. از سوی دیگر برخی مستشرقین (به اشتباه) به پراکندگی و نامربوط بودن آیات قرآن به یکدیگر معتقدند. این تفسیر پاسخی نوین به این گونه سؤالات است.

با توجه به فقدان روش «کل نگر» در تفسیر مهم ترین سوره قرآن کریم، رانجام پس از پنجاه سال انس با کلام الله مجید و توفیق «کشف ساختار مثنوی مثنوی مولوی» پس از هفتصد سال (سیدسلیمان صفوی، ساختار معنایی مثنوی معنوی) که با استقبال و تحسین مثنوی شناسان درجه یک جهان نظر بر بنابر سیدحسین نصر، ویلیام چیتیک، جیمز موریس، محمد استعلامی، توفیق سبحانی مواجه شد؛ اینک پس از گذشت هزار و چهار صد سال از نزول قرآن کریم، با عنایات حضرت حق، مادر بزرگوارم خاتون دو عالم (زهره فاطمه زهرا (س)، مولی - الموحدین علی (ع) و حضرت صاحب الزمان (عج) که جانم و هستی ام فدای آنها باد؛ با روش ساختارشناسانه کل نگر به «کتاب ساختار سوره حمد» و هم چنین «کشف روابط ساختاری عمیق بین سوره حمد و صافات» نائل آمدم.

کتاب «تفسیر ساختاری سوره حمد» شامل دو بخش اصلی و یازده فصل است: بخش اول «تفسیر ساختاری سوره حمد» و بخش دوم «تجلی هنری سوره حمد در هنر خوش نویسی، تذهیب و کتابت هنرمندان

ایرانی طی هزار سال گذشته» است. بخش اول طی ۱۱ فصل به تبیین علمی متدولوژی تفسیر ساختاری اختصاص یافته و در فصل‌های بعد به ترتیب به تفسیر سوره حمد شامل ترتیب و تسمیه نام‌های سوره حمد، جامعیت سوره حمد از دیدگاه روایات، فضیلت و خواص سوره حمد، نتایج اجمالی سوره حمد، تحلیل سوره حمد بر اساس مجموعه آیات قرآن، ساختارشناسی سوره حمد با نمودارهای متعدد ساختاری، تناظر ساختار سوره حمد و ساختار هستی، پاراللیسم سوره حمد با سوره صافات، ساختار سوره توید، آرای مفسرین راجع به کلمات کلیدی سوره حمد و تأویلات سوره حمد از دیدگاه مفسران قرآن پرداخته‌ایم.

در بخش دوم کتاب پس از تحلیل پیرامون اهمیت هنر کتابت، خطاطی، و تذهیب قرآن کریم؛ سبک‌های مختلف خطاطی سوره حمد، تذهیب‌های متعدد و متفاوت، کتیبه‌های افتتاح و اتمام قرآن کریم طی قرون ۴۰۰ تا ۱۴۰۰ هـ.ق. با هدف نشان دادن «تجلی هنری سوره حمد» در طول قرن‌های متمادی در تار و پود وجود هنرمندان ایرانی، عنوان یکی از نمادهای شاخص فرهنگ و تمدن ایران‌زمین و هم‌چنین به تصویر کشیدن جنبه تجلی جمالی سوره حمد به صورت هنری و مکتوب به عنوان جنبه قابل توجهی از فهم این سوره در بستر تاریخ هنری الهی ارائه شده است. آثار مذکور از سویی موجب حیرت انسان

در مقابل عظمت جمال شناسی هنرمندان ایرانی می‌شود و از دیگر سو نشان دهنده میزان حضور، تأثیر و نفوذ سوره حمد در لطیف‌ترین و عالی‌ترین ابعاد شعور هنرمند ایرانی است. در این آثار «تجلی جمال الهی در ناسوت الهی» به نمایش در آمده است. تابلوهای خوشنویسی های برده حمد از کتاب ارزشمند مصحف ایران عکس برداری شده است.

در ادامه روح پدر و مادرم که از اوان کودکی (قبل از ورود به مدرسه) مرا (قرآن مأثور) کردند، سلام و صلوات می‌فرستم. سپس بر قلب مصفای حضرت شیخ سفی‌الدین اردبیلی و روح بلند حضرت مولانا، حضرت صدرانمشهین عالمه طباطبایی که در این تحقیق همواره چراغ راهم بودند سلام و صلوات می‌فرستم و در اول و آخر در پیشگاه حضرت حق سپاس گزارم که به این فقره اجازت حضور در حریم کبریایی کلام الهی خویش را عطا فرمود و دعای مستمرم را اجابت نمود که: خدایا مرا از عالمان، عاملان و سران قرآن کریم و معارف اهل بیت (علیهم‌السلام) قرار ده. در محضر خاتون و عالم حضرت فاطمه زهرا(س)، مولی‌الموحدین امام علی(ع) و حضرت صاحب‌الزمان(عج) عرض سپاس و ارادت دائم دارم.